

УДК 330.83(477):330.342.146

Кудласевич О.М., канд. екон. наук, Інститут економіки та прогнозування НАН України

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розкрито соціальні аспекти в науковому доробку вітчизняної економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Обґрунтовано новаторське значення дослідження соціальних детермінант економічного розвитку українськими вченими-економістами М. Туган-Барановським, В. Железновим, О. Миклашевським, Д. Піхном та іншими. Охарактеризовано основні теоретичні положення наукової спадщини та їх зв'язок з практикою господарювання, особливо важливою є практична участь представників української економічної думки, зокрема М. Бунге, Л. Петражицького, І. Тарасова.

Ключові слова: соціальні детермінанти, економічний розвиток, вітчизняна економічна думка.

Інституційні передумови реалізації завдання інтеграції України у світовий економічний простір потребують утвердження в країні соціально орієнтованої, структурно-інноваційної моделі розвитку, яка має базуватися на національних пріоритетах та посилити інвестиційну активність економіки. Актуальність наукового дослідження окресленої проблеми обумовлена тим, що в сучасній науковій літературі відсутній цілісний аналіз місця та ролі соціальних чинників економічного зростання на новітніх методологічних основах. В сучасних умовах становлення інноваційної моделі суспільно-економічного розвитку постає необхідність обґрунтувати можливість практичного застосування концепції ефективного використання неекономічних чинників економічного зростання, виробленої представниками вітчизняної економічної думки. Саме висновки вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можуть стати підґрунтям для кращого розуміння сучасного економічного розвитку та окреслити шляхи його поступу.

У працях сучасних українських вчених Л. Горкіної [8], С. Злупка [11], Т. Жили [12], Н. Супрун [22], В. Фещенко [23], Ю. Ущатовського [24] представлено аналіз певних аспектів еволюції наукових поглядів на проблеми економічного розвитку, зокрема щодо ефективного впливу соціальних детермінант. Еволюція наукових поглядів на проблему економічного розвитку залишається малодослідженою, наукова розробка запропонованої проблематики на сьогодні перебуває в процесі становлення та носить фрагментарний характер.

Тому **метою** статті є розкриття соціальних аспектів у розвитку вітчизняної економічної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Формування економіки новітнього типу кінця ХІХ – початку ХХ ст. з її чітко вираженим форсованим характером мало істотний вплив на суспільно-економічні відносини, що актуалізувало дослідження відносин як між соціальними групами, так і всередині них. Значно посилювався вплив новітньої соціально-політичної німецької школи на економічну думку країни. Переважна більшість праць вітчизняних вчених-економістів становили саме соціально-економічний напрям у політичній економії [8, с. 56–95]. Реформаторські ідеї поділяли відомі вчені О. Білімович, М. Бунге, С. Вітте, К. Воблій, В. Железнов, О. Миклашевський, М. Туган-Барановський, Д. Піхно, М. Соболев.

Вітчизняні дослідники соціального напрямку привернули увагу до визнання важливості та необхідності вивчення соціальних питань, як одного з вирішальних чинників побудови цілісного суспільства з відповідним державним устроєм. На підставі зусиль прибічників соціального напрямку поступово сформувалося коло питань, які набували системних ознак. До таких питань належали, зокрема, вивчення відносин як між соціальними групами, так і всередині них, обґрунтування умов для підвищення добробуту, рівня життя членів суспільства, розробка нормативних вимог та соціальних гарантій працевдатним і непрацевдатним членам суспільства, формування економічних стимулів для участі в суспільному виробництві. При всій різноманітності господарських процесів, які досліджує економічна наука, С. Булгаков недвозначно вказував на соціальні питання, як на центр, навколо якого можуть будуватися інші, на погляд вченого, вторинні питання [2, с. 276].

У свою чергу, О. Миклашевський визначав необхідність формування економічних законів подібно до того, як це роблять учені в точних науках. Тільки на підставі таких законів можна передбачити майбутній економічний розвиток держави і визначити напрями її соціально-економічної політики. Він заперечував вихідні положення економістів класичної школи про незмінність людської природи і непорушність суспільно-виробничих законів [2, с. 276]. Його аргументами на користь такої думки були твердження про основні динамічні фактори, що визначають людську поведінку в суспільстві: це не тільки боротьба за кращий добробут (концепція класичної економічної школи), але й позаекономічні фактори – національна приналежність, соціальне становище, сімейний та віковий стан, вплив держави, культура, смаки тощо. При цьому О. Миклашевський підкреслював свою прихильність до історичного напрямку в дослідженні потреб соціально-економічної політики [15, с. 44].

Окрім загальноекономічних проблем О. Миклашевський досліджував конкретні питання соціального спрямування: розподіл доходів, становище робітників, робітничі страйки тощо. Внесок О. Миклашевського в проблему розподілу доходів між власниками засобів виробництва та робітниками є найбільш важливою частиною його наукової спадщини взагалі і в питаннях поширення базових ідей історичної школи для дослідження соціальної проблематики зокрема. Питання важливого соціального значення науковець досліджував з двох позицій: по-перше, як загальні принципи розподілу доходів, і, по-друге, як конкретні питання організації професійних спілок робітників та їх боротьби за поліпшення умов праці та збільшення заробітної плати [13, с. 14, 21–26, 93, 98].

Кінець XIX – початок XX ст. в Україні можна назвати періодом, коли дослідження соціальних аспектів функціонування суспільства набуло дещо нового спрямування. Особливістю таких розробок є спроба розглянути економічні проблеми, так би мовити, через аспект соціальних важелів, тобто визначити ступінь впливу соціальних факторів на процес господарювання.

Зокрема, професор В. Железнов називав соціальну атмосферу рамкою для розвитку всіх господарсько-економічних явищ, властивих суспільству. Водночас він підкреслював, що соціальні явища значною мірою обумовлені розвитком економіки країни. Вчений вважав за потрібне звернути увагу на якомога оптимальніший зв'язок двох спектрів, жодний з яких не може бути превалюючим: взаємозв'язок соціальних інститутів з економікою в цілому та впорядкування цього зв'язку є однією з перших та найнеобхідніших умов становлення усього господарства країни. В. Железнов приділяв увагу поняттю праці, її моральним засадам, технологічним умовам та всім особливостям, які можуть впливати як на процес і кінцевий результат, так і на винагороду. Зокрема, називав працю взагалі та процес її організації серйозною моральною школою, що слугуватиме індикатором «лояльності» людини, що її впроваджує. Це не означає, що праця має бути низкою суцільних приємностей та втіх, проте

повинна бути «фізично посилюючою для робітника, та такою, що культивує моральну її сторону» [9, с. 101].

В. Железнов вважав за необхідне введення певних соціальних структур, що набувають пріоритетності, коли мова йде про ефективне та ощадливе використання людських ресурсів. Доводив, що лише праця як така не приведе до зростання економіки, а лише в сукупності із соціальними інструментами, придатними саме для цього виду праці. «Вільна праця має різні ступені продуктивності, залежно від соціальних умов, у які вона поставлена», – стверджував В. Железнов. «Соціальні умови головним чином пов'язані із обстановкою роботи та рівнем добробуту трудящих верств населення, і, у свою чергу, поділяються на три досить суттєві елементи: тривалість робочого часу, величина заробітної плати та розвиток технічних знань і загальної освіти» [9, с. 186]. Стосовно тривалості робочого часу вчений наводив приклад Англії, де з часу прийняття відповідного білля про встановлення 10-годинного робочого дня, відбулося значне підвищення продуктивності праці робітників. «Таким чином, – писав В. Железнов, – важко не помітити, що питання про надання робітникові кращих умов існування у вигляді скорочення годин його праці... впливає із суті самого фабричного виробництва, виправдовується інтересами самої промисловості» [9, с. 189]. Що ж до технічних знань і загальної освіти, то вчений зазначав, що «народна освіта має значення для продуктивності народної праці передусім через те, що тільки з нею є можливою хороша постановка технічної освіти... Сучасна промислова праця, що має справу із складними механізмами, вимагає посиленого напруження уваги, не може виконуватися успішно за будь-якого неуцтва робітників» [9, с. 188].

Цілком слушно наголошував В. Железнов на тому, що кінцевою метою і природним результатом покращення соціальних умов праці та відпочинку робітників стане значне підвищення продуктивності праці, а разом з ним і зростання промисловості. Підвищення інтенсивності трудової енергії є тим важелем, за рахунок якого відбуватиметься це зростання [9, с. 522]. В. Железнов значну увагу приділяв дослідженню соціальних питань, його праці охоплюють широке коло проблем, пов'язаних із соціальними аспектами економічного розвитку.

Інший вітчизняний дослідник – Д. Піхно – звернув увагу на духовні блага і сили, які народ нагромаджує в процесі історичного життя і які передаються від покоління до покоління. Духовні сили оточують людину від її народження і до смерті, вони складають історичне підґрунтя народного господарства, підтримують та зміцнюють його або діють негативно. Вплив їх не можна оцінити з точністю, але його необхідно мати на увазі [18, с. 68]. Під найважливішими з духовних сил він розумів вдачу і звичаї, мораль, освіту і енергію народу, дух підприємництва, законодавство, державний і суспільний устрій життя.

Своєю чергою позиція відомого державного діяча С. Вітте стосовно загальної характеристики нормального соціально-економічного стану нації містить у собі зародок системного підходу до оцінювання економічних явищ: він враховував об'єктивні чинники (такі як географічні умови, величина території, чисельність населення, різноманітність і чисельність етнічних груп, вільний доступ до морських шляхів) і суб'єктивні (релігія народу, моральні засади, державні ідеї та всі індивідуальні особливості) [6, с. 66–67].

До важливих проблем економічного розвитку країни належали соціальні питання, зокрема робітниче питання. Відміна кріпосного права змінила юридичний статус мільйонів людей, що змусило уряд вдатися до регулювання взаємовідносин робітників і підприємців. У другій половині XIX ст. робітниче питання посіло важливе місце в державній політиці і не обмежувалося тільки забезпеченням промисловості робочою силою. З'явилася необхідність формування певних правил, умов трудового життя, які б врегульовували можливі непорозуміння у виробничому процесі, а також встановлювали базові правила. Метою трудового законо-

давства стало створення правових засад для розвитку промисловості та нейтралізації негативних наслідків індустріалізації. Хоча в перші післяреформені десятиріччя робітничий рух серйозно не загрожував державним основам, влада враховувала досвід Європи, яка зазнала повстання пролетарських мас в 1848–1849 рр., тому фабричне законодавство мало превентивну спрямованість.

У 60–70 рр. XIX ст. також зріс суспільний інтерес до робітничого питання. Ліберальна преса закликала уряд наслідувати європейський досвід, популяризувала західні ідеї кооперативного соціалізму і виробничих асоціацій, заохочувала створення товариств взаємодопомоги [20, с. 232, 236, 237]. Вітчизняні економісти позитивно сприймали передові ідеї і не тільки розробляли їх, але й намагалися впроваджувати в практику. Державні міжвідомчі комісії скрупульозно вивчали нормативну базу західних держав, але їхні проекти не повною мірою враховували інтереси підприємців і промисловців у цілому. Єдина всеохоплююча система фабричного законодавства за західним зразком була непридатною для існуючих в Російській імперії умов, які відзначалися надлишком робочої сили із сільської місцевості та технічною відсталістю більшої частини підприємств [25, с. 117–120].

Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався неспроможністю органів державного управління забезпечити прогресивний соціально-економічний розвиток країни, що й викликало значний інтерес українських економістів до соціальних питань. Перші спроби теоретичного осмислення в українській економічній літературі суті соціальних аспектів функціонування підприємництва виникають у кінці XIX ст., саме тоді починають активно обговорюватися питання відносин підприємців із спільнотою осіб найманої праці. На той час стає можливим упорядкувати ці відносини за допомогою законодавства.

Вагомими внеском стали теоретичні розробки соціальних аспектів економічного розвитку вітчизняного вченого та державного діяча М. Бунге, відправним моментом у поглядах якого щодо робітничого питання було визнання економічних суперечностей між працею і капіталом. На його думку, розвиток фабричної промисловості призвів до глобальних соціальних змін. Дослідник висвітлив певну залежність моральних якостей окремої людини та робітників у цілому від розміру доходів. М. Бунге зазначав, що робітничий клас відчуває потребу в господарському порядку, який надавав би йому міцнішого становища в суспільстві [5, с. 43].

Визнаючи важливість соціальних чинників в усуненні економічних суперечностей між працею і капіталом, М. Бунге підкреслював, що страждання пролетаріату завжди використовувалися соціалістами для обґрунтування закономірності революційного перевороту. Він заперечував тезу К. Маркса про безперервне погіршення становища робітників. На думку М. Бунге, численні факти про біди робітничого люду, наведені в першому томі „Капіталу”, не можуть бути достатньою підставою для подібного висновку, а скоріше показують картину безсердечності й егоїзму частини підприємців-капіталістів [3, с. 120, 122–123].

М. Бунге вважав, що економічне зростання та вдосконалення форм господарської діяльності створюють передумови для матеріального і культурного поступу робітників. На формування його світогляду мав помітний вплив «Союз соціальної політики» Німеччини, який визнавав робітниче питання головною соціальною проблемою та проголошував необхідність реформування соціальних відносин у вигляді державного регулювання праці жінок, дітей та підлітків, страхування робітників від захворювання, нещасних випадків, старості та інвалідності, узаконення фабричної інспекції, створення третейських судів для улагодження конфліктів між робітниками і підприємцями [1, с. 101–103].

Разом з тим, М. Бунге не сприймав крайніх поглядів стосовно того, що держава повинна цілком узяти на себе піклування про робітників [5, с. 276]. Він схилився до ідей Д. Мілля про соціальне партнерство, кооперативний та профспілковий рух робітників, їх участь у

розподілі прибутків підприємства [17, с. 84–87]. Вчений вважав, що теорія патріархальної опіки віджила свій вік. При цьому основним напрямом вирішення робітничого питання він визнавав боротьбу за самостійний розвиток робітників, причому метою покращень має бути надання їм можливості працювати разом і одне для одного у рівноправних відносинах [3, с. 81]. На думку М. Бунге, для подолання суперечностей між працею і капіталом потрібні поєднані зусилля уряду, громадськості та самих робітників. Роль держави повинна виявлятися, головним чином, у сфері фабричного законодавства, перш за все необхідно прийняти нормативну базу щодо присутності на підприємствах органів урядового нагляду. М. Бунге ставив за зразок англійську систему, позитивні наслідки якої вбачав у покращенні становища робітників, розвитку промислової техніки.

Як першочерговий захід у справі подолання суперечностей між працею і капіталом М. Бунге розглядав прийняття законів, які б обмежували тривалість робочого дня для жінок та дітей. Прийняті в Англії, Франції, Німеччині подібні закони він високо оцінював. Власні проекти щодо зазначених питань М. Бунге подавав до інстанцій державного управління, зокрема в 1859 р. взяв участь у роботі комісії з обговорення проекту правил для фабрик і заводів столиці. Разом з відомими економістами, серед яких був і український економіст І. Вернадський, М. Бунге не тільки схвалював передбачені обмеження дитячої праці на підприємствах, але й запропонував полегшити її умови, посилити вікові обмеження і заборонити дитячу працю на шкідливих для здоров'я виробництвах. Він також наполягав на окремих місцях праці для чоловіків, а також на обов'язковому відвідуванні школи усіма неповнолітніми. Важливого значення надавав М. Бунге законодавству про компенсацію робітникам у разі втрати працездатності, а також пенсійного забезпечення, вказував на необхідність піклування про робітників, їх освіту, забезпечення дешевими квартирами, продуктами і предметами споживання, дотримання норм гігієни.

Окрім змін, запроваджених за його участю у фабричне законодавство, М. Бунге переймався і таким болючим соціальним явищем, як законність страйків, що обговорювалося в європейській економічній літературі. Вчений солідаризувався з позицією захисту права на страйк як принципу економічної свободи, але при цьому доводив, що він не приносить робітникам користі, оскільки рівень заробітної плати визначається лише співвідношенням попиту і пропозиції робочої сили [5, с. 259–260, 264–265].

М. Бунге підкреслював важливість участі робітників у розподілі прибутків підприємства через залучення їх у пайовики акціонерних товариств. Він використовував цей аргумент у полеміці з економістами, які стверджували, що розвиток машинної індустрії та зростання конкуренції неминуче приводять до зменшення доходів робітників. «Поглинання малих підприємств великими, застосування машин і сил природи здешевлюють виробництво, але не приводять ні до знищення господарської самодіяльності робітників, ні до зниження заробітної плати, оскільки робітник може стати учасником підприємства» [5, с. 277].

Іншим ефективним заходом стимулювання приватної ініціативи М. Бунге вважав організацію товариств на зразок європейських асоціацій. Вчений поділяв їх на дві категорії: а) товариства, засновані для освіти робітників, побудови житла, надання пенсій та допомоги у разі хвороби чи смерті; б) виробничі товариства (вищий тип), тобто асоціації, засновані працівниками для спільної виробничої діяльності. Підтримка держави в цій справі полягає в розробці правових норм, які забезпечували б створення та діяльність товариств як юридичних осіб. Соціальне значення організації товариств полягає в активізації «економічної самодіяльності фабричного люду. ... нас і наших нащадків чекає праця великого морального відродження ... в якому головна і суттєва заслуга має належати їм самим» [4, с. 5].

М. Бунге розробляв можливі виходи з ситуації, не тільки аналізуючи сьогодення, а й намагаючись передбачити, як ті чи інші кроки впливатимуть на суспільство в подальшому.

Вчений вивчав актуальні тенденції розвитку, проектуючи їх на майбутнє. На думку М. Бунге, суть усіх перетворень «полягає в отриманні робітничим класом моральної та господарської самостійності серед тих суспільних відносин, які не лише захищали б кожного робітника від випадкових невдач, але й усували ворожнечу і боротьбу інтересів, з одного боку, між капіталом і працею, а з іншого – між самими робітниками» [5, с. 277].

У науковому доробку М. Бунге можна простежити специфічний шлях до вирішення низки суспільно гострих питань. Як бачимо, науковець намагався знайти найбільш прийнятний вихід як для робітників, так і для працедавців. Завдяки діяльності М. Бунге відбувалося становлення фабричного законодавства в системі соціально-економічних відносин між підприємцями та найманими робітниками. У вітчизняній науковій літературі, зокрема працях В. Железнова та М. Соболева, акцентувалася увага на провідній ролі М. Бунге у справі правового утвердження державного захисту інтересів промислових працівників і законодавчого забезпечення охорони праці [10, с. 764; 22, с. 112].

Цілісний аналіз вітчизняного фабричного законодавства в Російській імперії здійснив М. Соболев, який не тільки розкрив процес його становлення та розвитку, а й показав ряд напрямів державного регулювання економіки. В результаті економіст склав широку картину ролі державних інститутів у справі управління економічними та соціальними процесами в суспільстві. Фабричне законодавство на теренах України започаткував закон від 1 червня 1882 р., основні положення якого розробив М. Бунге. Зазначений закон стосувався умов праці підлітків на заводах та фабриках: визначав мінімальний вік дітей, що допускалися на роботи (12 років), встановлював максимальний робочий день для дітей від 12 до 15 років (8 годин), заборонивши для них нічну працю тощо. Відповідно до цього закону було засновано фабричну інспекцію для контролю за виконанням його положень [21]. Натиск страйкового руху спричинив прийняття закону про штрафи (1886 р.), а згодом закон про скорочення робочого дня і про встановлення святкового відпочинку (1897 р.), які, на думку М. Соболева, стали основою для вітчизняного фабричного законодавства. До сфери державного регулювання взаємовідносин між підприємцями і робітниками, зауважував М. Соболев, увійшли також трудовий договір, страхування від нещасних випадків, право робітників на різні спілки (каси взаємодопомоги та ін.), профспілки (з 1906 р.), заходи щодо боротьби з безробіттям.

Свого часу В. Железнов писав, що фабричне законодавство стало якісно новим етапом в еволюції підприємницьких відносин, коли держава взяла на себе зобов'язання щодо забезпечення певних умов праці, тривалості робочого дня, мінімальної погодинної оплати праці, захисту найслабших членів робітничого населення – жінок та дітей [10, с. 713–715]. Вітчизняне фабричне законодавство, зазначав В. Железнов, з'явилося значно пізніше, ніж це відбулося в Західній Європі. За визначенням тогочасних економістів, законодавство було недосконалим і потребувало подальшого доопрацювання та розширення сфери застосування, але не слід забувати, що це були перші кроки в становленні правових відносин між підприємцем та найманим робітником.

Закон 1882 р., на думку М. Соболева, став «першим камінцем, покладеним М. Бунге у справу державного захисту фабричних робітників» [21, с. 112]. Згодом його доповнили рядом інших законів, зокрема 1885, 1886, 1894, 1897 та 1906 рр. [10, с. 766–780]. Завдяки впровадженню цих законів розширено правове поле взаємовідносин між підприємцями та найманими працівниками, запроваджено фабричну інспекцію для нагляду за виконанням положень законів, введено страхування від нещасних випадків на виробництві, заборонено працю вночі для жінок та дітей. Також набули правового статусу робітничі спілки та страйки, а з 1906 р. – профспілки, соціально-економічне значення яких тогочасними дослідниками оцінювалося надзвичайно високо [10]. Аналізуючи роль профспілок, К. Воблий вказував на їх визначальну роль у справі відстоювання інтересів трудящих. На думку вченого, профспілки допомага-

ють робітникам не тільки досягти вищого життєвого стандарту, а й розв'язувати конфлікти між роботодавцями і робітниками [7, с. 212]. Також високо оцінювали робітничі організації М. Туган-Барановський і В. Железнов.

Під фабричним законодавством М. Соболев розумів сукупність законодавчих норм, що регулюють умови праці найманих робітників на фабриках, заводах і мануфактурах та взагалі на капіталістичних підприємствах. На думку М. Соболева, щоб точніше окреслити сферу діяльності фабричного законодавства, необхідно чітко визначити суть поняття «фабрика». У Російській імперії фабрикою вважали підприємство з кількістю працівників не менше 16 осіб або підприємство із застосуванням механічних двигунів [21, с. 113]. Поняття трудового договору М. Соболев визначав як договір між роботодавцем та працівником, за яким працівник зобов'язаний виконувати визначені умови, а роботодавець сплачує йому за це винагороду (заробітну плату) [21, с. 113]. Наймання працівників передбачає два види строків: визначений та невизначений. У першому випадку зазвичай у законі встановлюється максимальний строк, на який допускається укладання робітничого договору. Ця норма виходить з прагнення законодавця захистити працівника від можливості його закабалення на довгі роки [21, с. 114–115]. У Російській імперії максимальний термін договору становив 5 років (за загальним цивільним законодавством). У разі найму на невизначений строк кожній зі сторін надається право на відмову від договору, про що можна заявити у визначений в законі строк. Такий термін для попередження іншої сторони становив два тижні, але й при договорі на визначений строк можливе дострокове його розірвання. Договір можна розірвати, перш за все, за взаємною згодою сторін, також його можна розірвати у разі вислання робітника за розпорядженням влади з місця виконання договору, в разі засудження, що унеможливує виконання договору, в разі, коли робітник вступає на військову або цивільну службу, в разі відмови виду на проживання тощо [21]. Умови, прийняті при підписанні трудового договору, вважаються такими, що не підлягають змінам до кінця строку дії договору. Звідси правило вітчизняного законодавства, за яким роботодавцю заборонено до кінця строку договору або без погодження за два тижні при безстроковому договорі знижувати заробітну плату шляхом встановлення нових засад для її нарахування, шляхом скорочення кількості робочих днів на тиждень або кількості годин на день, шляхом зміни правил урочної роботи та ін. Так само й працівники не мали права вимагати до кінця дії угоди будь-яких змін у її умовах. З роботодавця, який знизив самочинно плату своїм працівникам, стягувався штраф від 100 до 300 руб., і в обов'язковому порядку роботодавець змушений погасити потерпілим працівникам збитки [21, с. 116–117].

Що стосується державних службовців, то в Російській імперії за самовільну відмову колективу осіб, що перебувають на державній службі, на казенних залізницях, у телефонних установах або на підприємствах, зупинення яких загрожує безпеці держави, працівникам передбачався арешт від трьох тижнів до трьох місяців або в'язниця від чотирьох місяців до 1,4 року [21, с. 116].

Під враженням лекцій провідних німецьких фахівців про економічно-соціальні питання і політику, заслуханих у Берлінському університеті, та під впливом напрацювань історичної школи А. Вагнера і Г. Шмолера інший український вчений-економіст О. Миклашевський першим серед вітчизняних учених узагальнив стан робітничого питання на прикладі Німеччини, де розпочалося об'єднання працівників у професійні спілки, чому перешкоджали власники фабрик, малих підприємств, а також залишки гільдій. Завдяки робітничому рухові з'явилися кредитні кооперативи — райфайзен-спілки, та під його тиском держава змушена була розробити законодавство, яке б забезпечувало кращі умови праці та відпочинку робітників. Створювалися комітети робітників і підприємців для залагодження спорів, впроваджувалися закони із забезпечення робітників у разі каліцтва, захворювання, старості за рахунок фондів

соціального страхування. У формуванні фондів на дві третини брали участь робітники і на одну третину – роботодавці, управління фондами здійснювали самі робітники, але під контролем держави.

Праця О. Миклашевського «Робітниче питання і соціальне законодавство в Німеччині» не була власне аналізом, автор надав лише факти та погляди інших дослідників [16, с. 7]. Стаття побачила світ у вигляді додатків до статистичних даних і включала погляди провідних західних вчених і політичних діячів на промислову структуру Німеччини, про становище робітників у базових галузях промисловості, розвиток соціального законодавства, матеріали щодо намагання дійти згоди між роботодавцями та робітниками. Зазначена праця була актуальною для вітчизняного суспільства, тому що в імперії ще не було розроблено власної позиції в робітничому питанні.

В іншій своїй роботі «Арбітраж та угода в промислових спорах» дослідник зосереджував увагу на формуванні інститутів вирішення спорів між працівниками і роботодавцями, що є неминучим явищем в індустріальних суспільствах. Договори щодо умов праці прийшли на зміну колишнім відносинам, коли власник одноосібно визначав усі питання організації праці без адаптованості до умов виробництва. Згодом, на стадії патронату той самий власник брав на себе роль доброго працедавця [14, с. 9]. У разі недотримання договору як з боку однієї, так само й іншої сторони, справу передавали до суду, де судді зазвичай ставали на бік власників. У Російській імперії державна влада, фабричні інспекції, військо, поліція часто вирішували такі конфлікти довільним трактуванням закону, погрозами, нагайками, ув'язненням [14, с. 15].

О. Миклашевський досліджував відповідні інститути вирішення проблем в робітничому питанні. Найважливішим методом захисту інтересів робітників стала організація професійних спілок. У різних країнах виникали різноманітні інститути для усунення спорів у робітничих питаннях. Найкращим варіантом вирішення спорів, що виникали на підприємствах, О. Миклашевський вважав комітети, до яких входили представники робітників, працедавців, а також нейтральні особи або представники державних агенцій. Хоча такий спосіб вирішення проблем між найманими працівниками і власниками виробництва, як переговори та державне унормування, здається привабливим, науковець зізнається у неможливості такого цивілізованого підходу на сучасному йому етапі розвитку нації та соціальних засад [14, с. 118].

Як бачимо, О. Миклашевський приділяв велику увагу формуванню соціально-розвиненого суспільства. Проте навіть дослідник, схильний до гуманних засобів досягнення мети, стверджував, що неможливо без помилок побудувати суспільство. Він визнавав, що формування соціальних засад функціонування суспільства, в якому нещодавно мала місце кріпосна праця, залежить саме від особливостей цього суспільства і потребує власної моделі. Погляди О. Миклашевського на робітниче питання як суттєву складову соціальних проблем суспільства не втрачають актуальності і сьогодні.

Отже, вітчизняні вчені-економісти другої половини XIX – початку XX ст. І. Янжул, М. Соболев, К. Воблий, В. Железнов досліджували питання фабричного законодавства, трудового договору, захисту прав робітників, тривалості робочого дня, мінімальної погодинної оплати праці, охорони праці, ролі профспілок у відстоюванні інтересів найманих працівників тощо. Наукові дослідження соціальних питань на вітчизняних теренах в частині аналізу конкретних соціальних проблем трудящих та пошуку шляхів їх усунення для досягнення рівня соціально-розвиненого суспільства здійснив О. Миклашевський, що надавало результатам досліджень прикладного характеру. Суттєве значення для розвитку економічної думки України та практики модернізаційних перетворень мали базові теоретичні положення стосовно соціальних умов суспільства, запропоновані М. Бунге, який своїми дослідженнями

робітничого питання і практичною діяльністю на державних посадах запроваджував комплексний і системний підхід до обґрунтованого вирішення суспільних проблем. Прихильність М. Бунге до соціальних реформ обумовлювалася його увагою до реальних потреб більшої частини населення, що збігалось з певними поглядами представників нової історичної школи. Зокрема, він вважав, що для подолання суперечностей між працею і капіталом потрібні поєднані зусилля уряду, громадськості і самих робітників. Роль держави повинна виявлятися головним чином у сфері фабричного законодавства. Особливо важливою є практична участь представників української економічної думки, зокрема М. Бунге, Л. Петражицького, І. Тарасова, в теоретичній розробці та впровадженні вітчизняного законодавства щодо регулювання підприємницької діяльності у життя.

Список використаних джерел

1. *Бернацкий М.В.* Теоретики государственного социализма в Германии и социально-политические воззрения князя Бисмарка / М.В. Бернацкий. – СПб, 1911. – 115 с.
2. *Булгаков С.Н.* Труды по социологии и теологии : в 2 т. / С.Н. Булгаков ; изд. подгот. В.В. Сапов. – М. : Наука (Социалист. наследие). – Т. I: От марксизма к идеализму. – 1999. – 336 с.
3. *Бунге Н.Х.* Очерки политико-экономической литературы (Кн. напеч. стар. орф., статья) / Н.Х. Бунге. – СПб, 1895. – 581 с.
4. *Бунге Н.Х.* Основания политической экономии / Н.Х. Бунге. – К. : Унив. тип., 1870. – 136 с.
5. *Бунге Н.Х.* Полицейское право : курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге / Н.Х. Бунге. – Вып. 1–3. – К., 1869. – 277 с.
6. *Витте С.Ю.* Национальная экономия и Фридрих Лист / С.Ю. Витте. – К. : Тип. «Киев. Слова», 1889. – 59 с.
7. *Воблый К.Г.* Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы) / К.Г. Воблый. – К., 1918. – 252 с.
8. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст. / Л.П. Горкіна. – К. : Наук. думка, 1994. – 243 с.
9. *Железнов В.Я.* Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во И.Д. Сытина, 1912. – 1204 с.
10. *Железнов В.Я.* Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – 6-е изд., испр. и доп. – М., 1908. – 860 с.
11. *Жила Т.В.* Становлення та розвиток соціальних засад економічної науки / Т.В. Жила // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – К. : КНЕУ. – Вип. 14. – 2005. – С. 3–11.
12. *Злупко С.* Економічна думка України (від давнини до сучасності) / С. Злупко. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – 2000. – 496 с.
13. *Миклашевский А.* Политика труда и идеал распределительной справедливости / А. Миклашевский. – М. : Вестн. права, – 1905. – 235 с.
14. *Миклашевский А.* Арбитраж и соглашение в промышленных спорах / А. Миклашевский. – Юрьев, тип. К. Маттисена, 1907. – 118 с.
15. *Миклашевский А.* Деньги: опыт изучения положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса / А. Миклашевский. – М. : Универ. тип. – 1895. – 741 с.
16. *Миклашевский А.* Рабочий вопрос и социальное законодательство в Германии / А. Миклашевский. – М. : Сборник Правоведения, 1895 (Второе изд. Рабиновича, 1896). – 87 с.

17. *Міллер Дж. Ст.* Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда / Дж. Ст. Міллер. – Антологія. Лібералізм / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – 1126 с.
18. *Пихно Д.И.* Политическая экономия / Д.И. Пихно. – Житомир, 1887. – 483 с.
19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – Т. 2 – СПб., 1885. – 409 с.
20. *Семчук В.В.* Рабочий вопрос в России в публицистике 60-х годов XIX века / В.В. Семчук // Из истории рабочего класса и революционного движения. – М. : 1995. – 246 с.
21. *Соболев М.Н.* Очерки экономической политики промышленности и торговли / М.Н. Соболев. – Х., 1916. – 278 с.
22. *Супрун Н.А.* Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління : моногр. / Н.А. Супрун. – К. : КНЕУ, 2009. – 270 с.
23. *Ушаповський Ю.В.* Класифікуючі соціологічні системи XIX ст. і виникнення інституціоналізму / Ю.В. Ушаповський // Наук. пр. Донец. нац. техн. ун-ту (Серія: екон.). – Вип. 31-1 (117). – Донецьк : ДонНТУ, 2007. – С. 197–202.
24. *Фещенко В.М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. : моногр. / В.М. Фещенко. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
25. *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине 19 века: проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е. Шепелев. ; АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд-ние. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1981. – 275 с.

References

1. *Bernatskii M.V.* Teoretiki gosudarstvennogo sotsializma v Germanii i sotsial'no-politicheskie vozzreniya knyazyza Bismarka [Theorists of state socialism in Germany and socio-political views of Prince Bismarck]. St.-Petersburg, 1911, 115 p. [in Russian]
2. *Bulgakov S.N.* Trudy po sotsiologii i teologii: V 2-kh t. [Works on sociology and theology : 2 vol.]. V. V. Sapov (Ed.). Moscow, Nauka (Sotsialisticheskoe nasledie), Vol. I: Ot marksizma k idealizmu, 1999, 336 p. [in Russian]
3. *Bunge N.Kh.* Ocherki politiko-ekonomicheskoi literatury [Essays on political-economic literature]. St. Petersburg, 1895, 581 p. [in Russian]
4. *Bunge N.Kh.* Osnovaniya politicheskoi ekonomii [The foundations of political economy]. Kiev, Universitetskaya tipografiya, 1870, 136 p. [in Russian]
5. *Bunge N.Kh.* Politseiskoe pravo: kurs, chitanni v Universitete Sv. Vladimira professorom N. Bunge [Police law: a course, read in the University of St. Vladimir by Professor N.Kh. Bunge]. Issue. 1–3, Kiev, 1869, 277 p. [in Russian]
6. *Vitte S.Yu.* Natsional'naya ekonomiya i Friedrich List [National economy and Friedrich List]. Kiev, Tip. «Kiev. Slova», 1889, 59 p. [in Russian]
7. *Voblyi K.G.* Nachal'nyi kurs politicheskoi ekonomii (istoriya, teoriya i finansy) [The initial course of political economy (history, theory, and finance)], Kiev, 1918, 252 p. [in Russian]
8. *Gorkina L.P.* Narysy z istorii politychnoi ekonomii v Ukraini: Ostannya tretyna XIX – persha tretyna XX st. [The essays on the history of Ukrainian political economy: the last third of the 19th – the first third of the 20th century]. Kyiv, Nauk. Dumka, 1994, 243 p. [in Ukrainian]
9. *Zheleznov V.Ya.* Ocherki politicheskoi ekonomii [Essays on political economy]. 7-e izd., pererab. i dop. Moscow, Izd-vo I.D. Sytina, 1912, 1204 p. [in Russian]
10. *Zheleznov V.Ya.* Ocherki politicheskoi ekonomii [Essays on political economy]. 6-e izd., ispr. i dop. Moscow, 1908, 860 p. [in Russian]

11. *Zhyly T.V.* Stanovlennya ta rozvytok sotsialnykh zasad ekonomichnoi nauky. Ekonomika ta pidpryyemnytstvo: zb. nauk. pr. molodykh uchenykh ta aspirantiv [Formation and development of the economic science social foundations]. Kyiv, KNEU, Issue. 14, 2005, p. 3–11 [in Ukrainian]
12. *Zlupko S.* Ekonomichna dumka Ukrainy (vid davnyiny do suchasnosti) [Economic thought (from antiquity to modernity)]. Lviv, Vydavnychiy tsestr Lvivs'kogo natsional'nogo universytetu im. I. Franka, 2000, 496 p. [in Ukrainian]
13. *Miklashevskii A.* Politika truda i ideal raspredelitel'noi spravedlivosti [Labour policy and the ideal of the distributive justice]. Moscow, Vestnik prava, 1905, 235 p. [in Russian]
14. *Miklashevskii A.* Arbitrazh i soglashenie v promyshlennykh sporakh [Arbitration and agreement in industrial disputes]. Yur'ev, tipografiya K. Mattisena, 1907, 118 p. [in Russian]
15. *Miklashevskii A.* Den'gi: opyt izucheniya polozhenii ekonomicheskoi teorii klassicheskoi shkoly v svyazi s istoriei denezhnogo voprosa [Money: the experience of studying the provisions of the classical school of economic theory in connection to the history of money issue]. Moscow, Univer. tipogr., 1895, 741 p. [in Russian]
16. *Miklashevskii A.* Rabochii vopros i sotsial'noe zakonodatel'stvo v Germanii [The worker issue and social legislation in Germany]. Moscow, Sbornik Pravovedeniya, 1895: Vtoroe izdanie Rabinovicha, 1896, 87 p. [in Russian]
17. *Mill J.S.* Indyvidualna svoboda i mezhi suverennosti indyvuda. Antologiya. Liberalizm. Uporiad. O. Protsenko, V. Lisovy [Individual liberty and the limits of sovereignty of the individual]. Kyiv, Smoloskyp, 2002, 1126 p. [in Ukrainian]
18. *Pikhno D.I.* Politicheskaya ekonomiya [Political economy]. Zhitomir, 1887, 483 p. [in Russian]
19. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [The complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobranie 2, Vol. 2, St. Petersburg, 1885, 409 p. [in Russian]
20. *Semchuk V.V.* Rabochii vopros v Rossii v publitsistike 60-kh godov XX veka. Iz istorii rabocheho klassa i revolyutsionnogo dvizheniya [The worker question in Russia in journalism of the 60-ies of the 20th century]. Moscow, 1995, 246 p. [in Russian]
21. *Sobolev M.N.* Ocherki ekonomicheskoy politiki promyshlennosti i tovgovli [Essays on economic policy in industry and trade]. Khar'kov, 1916, 278 p. [in Russian]
22. *Suprun N.A.* Evoliutsiya vitchyznyanoi modeli korporatyvnogo upravlinnia: monografiya [The evolution of the domestic model of corporate governance: monograph.]. Kyiv, KNEU, 2009, 270 p. [in Ukrainian]
23. *Ushchapovskiy Iu.V.* Klasyfikuyuchi sotsiologichni systemy XIX st. i vynyknennya instytutsionalizmu. Naukovi pratsi Donets'kogo natsional'nogo tekhnichnogo universytetu [Classifying sociological systems of the 19th century and the emergence of institutionalism]. Seriya: ekonomichna. Issue. 31–1 (117). Donets'k, DonNTU, 2007, p. 197–202 [in Ukrainian]
24. *Feshchenko V.M.* Doslidzhennya problem stanovlennya ta rozvytku rynkovogo gospodarstva v pratsyakh ekonomistiv Ukrainy drugoi polovyny XIX – pochatku XX st.: Monografiya [The study of the formation problems and development of market economy in the writings of Ukrainian economists in the second half of 19th - early 20th centuries: Monograph]. Kyiv, KNEU, 2003, 187 p. [in Ukrainian]
25. *Shepelev L.E.* Tsarizm i burzhuaziya vo vtoroi polovine 19 veka: problemy tovgovo-promyshlennoi politiki [Tsarism and the bourgeoisie in the second half of the 19th century: problems of trade and industrial policy]. AN SSSR. In-t istorii SSSR, Leningr. otd-lenie. Leningrad, Nauka. Leningr. otd-nie, 1981, 275 p. [in Russian]

Отримано 02.12.13

Кудласевич О.Н., канд. экон. наук,
Институт экономики и прогнозирования НАН Украины

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ В НАУЧНЫХ РАБОТАХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ

(вторая половина XIX – начало XX в.)

В статье раскрыты социальные аспекты научных исследований отечественной экономической мысли второй половины XIX – начала XX в. Обосновано новаторское значение исследования социальных детерминант экономического развития украинскими учеными-экономистами М. Туган-Барановским, В. Железновым, А. Миклашевским, Д. Пихном и другими. Охарактеризованы основные теоретические положения научного наследия и их связь с практикой хозяйствования, особенно важно практическое участие представителей украинской экономической мысли, в частности Н. Бунге, Л. Петражицкого, И. Тарасова. Ключевые слова: социальные факторы, экономическое развитие, отечественная экономическая мысль.

Kudlasevych O.M., PhD. in Economics,
Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences

SOCIAL ASPECTS OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF REPRESENTATIVES
OF NATIONAL ECONOMIC SCIENCES

(second half of the 19th - beginning of the 20th century).

The article dwells upon the social aspects of national economic thought research in the late 19th - early 20th century. The paper rationalizes innovatory sense of social determination investigation of the economical development in the works of Ukrainian economic scientifics, such as M. Tugan-Baranovskii, O. Muklashevskii, D. Pihno and others. The author described the main scientific heritage of theoretical principles and their relation to practices. Especially important is the practical participation of Ukrainian economic thought representatives, in particular, M. Bunge, L. Petrazhytskii, I. Tarasov.

Keywords: social determinants of economic growth, the domestic economic thought.